

**КОНЦЕПТ *ОКО* ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
ЕТНОСВІДОМОСТІ І СВІТОБАЧЕННЯ
(на матеріалі діалектної фразеології Середнього Полісся)**

Галина Доброльожа

Житомирський державний університет імені Івана Франка, Україна

У статті виділено лексико-тематичні групи фразеологізмів, що містять компонент-назву *око*, з'ясовано найбільш продуктивні в кількісному відношенні фразеосемантичні групи, проаналізовано лексику та синтаксичну структуру фразеологізмів.

Ключові слова: етноконцепт, етносвідомість, фразеологічна одиниця (ФО), фразема, фразеосемантична група, фразеологічний компонент, соматизм, семантика, гра слів.

Фразеологізми є одними із найважливіших складових компонентів української мови, оскільки саме вони містять всебічну картину довколишнього світу, ставлення до особистих і громадських потреб, розумову та фізичну характеристику особи тощо. Адже відомо, що фразеологічні одиниці (далі – ФО) – як шар найдавнішої магічної лексики – зафіксували вірування і звичаї нашого народу, особливості світобачення і світосприйняття. Таким чином, фразеологізми стали своєрідним етнокодом нації, її концептом. Професор В. Ужченко підкреслював, що «концепт як багатомірне і багатовимірне культурно значуще соціопсихічне утворення в колективній свідомості певної мовної спільноти «розсіяний» у змісті певних лексичних одиниць, корпусі фразеології, пареміологічному фонді, у системі стійких порівнянь, що відбивають образи-еталони» [6, с. 298]. Безумовно, поняття концепту не обмежується його лексичним значенням, а є одиницею культурологічною, світоглядною і пов'язується з усіма можливими варіантами його вживання і потрактування. На думку російського лінгвіста Ю.Степанова, «концепт – це «пучок» уявлень, понять, знань, асоціацій, переживань, який супроводжує те чи інше слово» [5, с. 43].

Слід зауважити, що мовна картина світу містить чималу кількість концептів, яким властива національна виразність і які символічно використовуються у фразеології. Абсолютна більшість українських фразеологічних одиниць мають у своїй структурі етноконцепт, що передає увесь комплекс культурно зумовлених понять про предмет, явище, ознаку в певній культурі. В українській, і зокрема поліській, фразеології найбільший кількісний сегмент займають ФО із компонентами-соматизмами. Об'єктом порівняння, мірилом оцінки стали абсолютно усі частини тіла людини і тварини: *ходити назад пальцями* 'не пощастило'; *зуби повибирати* 'п'яний'; *коліном під зад дати* 'прогнати'; *мудями трясти* 'бабій'; *чорт ногу вломив* 'утікати'; *ти, срако, вари борщ, а я піду на москалі дивитися* 'ледачий'; *впасти на хвіст* 'набридати'; *вбиратися у пір'я* 'повільний'; *кишки марш грають* 'голодний'; *як під нігтьом чорного* 'обмаль'. Найбільшою продуктивністю відзначаються фразеологічні компоненти-соматизми *око, язик, рука, нога, ніс, голова*. Кожен із названих компонентів є концептом, що позначає і характеризує певну сферу діяльності людини, риси характеру, особливості зовнішності, вади інтелекту, особливості сприйняття світу. Обсяг статті не дозволяє охарактеризувати, бодай побіжно, усі концепти-назви частин тіла, тому обмежимося більш детальною характеристикою компонента *око* у структурі фразеологізму.

У статті проаналізовано фразеологізми, що записані на території Середнього Полісся і структура яких містить концепт *око* [2, с. 9-155; 3, с.122-127, 206], зроблено спробу проаналізувати змістові концепти з компонентом *око*, з'ясувати структуру ФО, пояснити причини появи і функціонування численних фразеологізмів із соматичним компонентом, а також проаналізовано таке мовне явище, як словесна гра у функціонуванні фразеологізмів із компонентом *око*.

У семантико-стилістичному сприйнятті абсолютного числа ФО із соматизмом *око* спостерігається процес гри слів, який полягає в обіграванні буквального лексичного змісту і фразеологічного значення: *впасти в око*

’потрапила в око порошина’ (букв.) і ’сподобатися’ (фразеол.); *намилювати очі* ’користуватися милом при умиванні’ (букв.) і ’брехати’ (фразеол.). Свого часу український фразеолог М. Демський зазначав, що «як тільки нова фразема стає мовним фактом, тобто починає використовуватися з метою називання всім мовним колективом, зміст вільного словосполучення чи речення стає внутрішньою формою фраземи, тобто тим образом, який це значення мотивує» [1, с. 36-37].

Серед можливих стійких мовних зворотів (фразеологічних одиниць, прислів’їв, приказок, крилатих висловів, кількаслівних найменувань, мовних кліше, формул мовного етикету) словесна гра виявляється як народна етимологізація власної назви, окремої лексеми або виразу (пригадайте хрестоматійне *піджак*, бо ’спин-жак’), поєднання у контексті фразеологізованої і вільної синтаксичної конструкції, контамінація кількох фразеологічних конструкцій, розчленування стійких зворотів, розгортання слова у фразеологізм і навпаки тощо.

Дуже активно і навіть агресивно стали вирази, що містять елементи словесної гри, вживаються як сатиричні підписи під малюнками (ілюстраціями, карикатурами, світлинами), як заголовки, як текстові блоки реклами, наприклад, на карикатурі розгублений хлопець стоїть в оточенні бабусь, телиці і тачки, на його питання: «Да ти чьо???» джин відповідає: «*Ти ж хотів бабок, тачку і тьолку!*». Також певний підтекст мають назви різноманітних шоу: «*Україну мають таланти*» (шоу Я.Табачника), тексти реклам: «*Даю безкоштовно до тридцяти разів*» (реклама кредитних послуг банку), заголовки до газетних та інтернет-публікацій: *Кинути оком... на заповідник; Полювання тихе, а результати – гучні; Наступна зупинка – «глухий кут»; Казав сліпий – побачимо; За яке мито не буде бито* (Урядовий кур’єр).

В українському світобаченні концепт *око* – це глибинне поняття, що містить фізіологічну та культурологічну інформацію. Первинне значення лексеми *око* – це ’орган зору в людини, усіх хребетних тварин та деяких

безхребетних'. Далі спостерігаємо словесну гру з морфологічного погляду, коли лексичній одиниці (соматизм *око*) приписуються певні значення: 'погляд, зір'; 'догляд, піклування'; 'сутність людини'; 'риси характеру'; 'врода'; 'зурочення'.

Саме очі є тим органом, за допомогою якого людина бачить і сприймає навколишній світ. Недарма, ФО з компонентом *сліпий* завжди номінують негатив щодо моралі, характеру, поведінки взагалі: *як сліпий про кольори розкажує* 'говорити дурниці'; *сліпий побачить* 'щось нереальне'; *казав сліпий – побачимо* 'щось нереальне'; *тримається як сліпий цінка (плота)* 'набридати'; *треба як сліпому дзеркало (телевізор, газета)* 'зайвина'; *мене як сліпий онучу* 'копирсатися'; *поміняв як сліпий з глухим дзеркало на дудку* 'невигідний обмін'; *вибралася як сліпа на Йордань* 'незугарно одягтися'. Чимало фразем якраз і підкреслюють важливість збереження очей і зору: *берегти як дві оці в лобі; глядіти як око в лобі; і як найстрашніші прокльони уживається: Хай тобі очі повилазять!; Очі б тебе не бачили!; Щоб ти білого світу не бачив!*

У народній традиції очам приписується магічний вплив на інших істот, особливо на дітей і свійську худобу; при цьому кажуть: *з очей сталося; з лихих очей; лихий на око; погані очі, лихі очі, важкі очі, чорні очі, вовче око, дивитися сизим оком* [4, с. 414].

Пересічні носії мови та користувачі фразеологізмів важливого значення надавали очам, оскільки їх вважали відображенням людської суті: *Очі – дзеркало душі; Не знати, де очі діти; Набратися в Сірка очей; Людське око бачить глибоко; Очі без душі сліпі, а вуха без серця глухі*.

У народних піснях чорні та карі очі стали символом чарування, краси і привабливості: *Ой маю я чорні брови, маю карі очі, – Чом ти мене, козаченьку, любити не хочеш?*

В українській, і зокрема поліській, фразеології фразеосемантичне поле із компонентом-соматизмом *око* є чи не найбільш продуктивним, оскільки лише середньополіський фразеологічний корпус налічує понад 250 одиниць.

ФО із структурним компонентом *око* мають надзвичайно широку семантику інтелектуального, соціального та естетичного спрямування:

інтелектуальна сфера: 'професіоналізм': *набите око*; 'дурний': *дивитися риб'ячими очима*; 'не розуміти': *засліпити очі*; *кліпати очима*; *ходити з темними очима*; *лупати очима*; 'уважний': *тверезими очима*; *пильний як око*; 'неуважний': *очі повилазили*; *очі розбігаються*; *очі в різні сторони*; *читає як на одне око не бачить*; 'необдумано': *бачили очі, що брали (купували) [– тепер повилазьте]*; *бачили очі, що брали (купували) [, то їжте, хоч повилазьте]*; *куди очі [бачать, дивляться]*; *тиць Маринці [пальця] в око*;

моральні якості: 'чесний': *відкрити очі*; *говорити у вічі*; *сказав як в око вліпив*; 'брехливий': *замилювати очі*; *лудити очі*; *наводити полуду на очі*; *очі бігають*; *пустити пил в очі*; *хлюпати в очі*; 'безсоромний': *позичити осей у Сірка (у собаки, у Жучика, у кози)*; *мати Сіркові очі*; *набратися в Сірка очей [, а в свині - натури]*; 'о/соромитися': *не знати, де очі подіти*; *очі нігде діти*; *правда очі коле*; *тиї очі та в тую задницю*; *сором їсть очі*; *страшно очей показати*; *ховатися від людського ока*; *ховати очі [від світу]*; 'залицятися': *стригти (прясти, стріляти, вести) очима*; 'п'яний': *залити (залляти) очі*; *залити (залляти) сліпи*; *очі посоловіли*; *очі прямцем*;

'тверезий': *ні в одному глазу*;

рис характеру: 'набридливий': *сучитися у вічі*; *муляти (мозолити) очі*; 'нахабний': *лізти на очі (в очі, у вічі)*; 'байдужий': *для ока*; *закривати очі*; *на (в) очі не бачити*; *про людське око*; *дивитися чужими очима*; *відвести очі*; 'злий': *колоти (виїдати, видерти, видирати, виклювати, ставити, штрикати) очі*; *глядіти злим оком*; *сизим оком*; 'улесливий': *милити (намилювати) очі*; 'боязкий': *у страху очі великі*; 'покірний': *дивитися чужими очима*; 'жадібний': *видерти з очей*; *очі б з'їли*; *такий, що очі виїсть*; 'заздрісний': *лихий на око*; *як попівське око*; 'підступний': *ласками дух, пальцями очі*;

естетичні якості людини: 'яскравий (одяг)': *красити очі*; 'вродливий', 'красивий (одяг)': *вбирати [в себе]; очі; любо оком глянути*;

фізичні якості людини: 'докладати зусиль': *очі вилазять [на лоба]; очі рогом лізуть*; 'завдати болю': *аж іскри з очей [посипались]; аж каганці в очах засвітились; межі очі заїхати*; 'берегти': *берегти як дві оці в лобі; глядіти як око в лобі; любити як власні очі*; 'померти': *закрити очі; засліпить очі; склепити очі*; 'схожий': *наче з ока взятий*;

фізіологічні процеси: 'спати': *очі злипаються (посоловіли, склепити)*; *хоч в очі палки став*; 'не спати': *очей не стулити (не зімкнути)*; 'прокинутися': *очі продерти (роздерти)*; 'плакати': *очі на мокрому місці*; 'хворий': *темно (темніє) в очах; на очі не бачити*;

фортунальна сфера: 'не пощастило': *голодне око не засне глибоко; іти світ за очі*; 'зникнути': *зійти з очей; змилювати очі; очей не показувати; спустити з очей*; 'хотіти': *аж на очі не бачити; покласти око; попове око; хоч би оком глянути*; 'не хотіти': *на очі не пускати; з очей верне*;

абстрактні поняття: 'темно': *хоч в око стрель (стрельни)*; *хоч око вийми (виколи)*; 'близько': *на очах*; 'швидко': *на очах; й оком [з]моргнути; оком не [з]моргнути*; 'приблизно': *на око*; 'повно': *повний як око*; 'відсутність': *очі виставити*.

Проаналізовані фразеологізми із соматизмом *око* характеризують моральні аспекти, вади характеру, фізіологічні потреби людини, а також сферу сприйняття навколишнього світу, оскільки саме очі є тим органом, за допомогою якого людина бачить і пізнає довкілля. Значна кількість фразем, що мають семантику 'дивитися', диференціюють інтенсивність зорового сприйняття: 'довго': *очі видивитися (прогледіти)*; 'здивовано': *вилупити (випріщити) очі; не вірити своїм очам; очі на лоб вилізли (полізли)*; 'уважно': *впитися (уп'ястися) очима; очі вбирає; втупити очі; міряти очима; нишпорити очима; очі шарити; пасти очима; не спускати [з] очей; посылати очі; роздягати очима; роззути очі; очей не відвести (не відірвати, не одвести)*; 'пронизливо': *їсти (пожирати) очима*; 'мимохіть': *кинути*

очима (оком); [с]ковзнути очима; 'перезиратися': скинутися очима; 'звертати увагу': в око взяти; впадати у вічі; упала пелена з очей; кидатися у вічі; 'несприйняття': око різати (мозолити).

Тематична класифікація фразеологізмів із компонентом-соматизмом *око* дозволяє зробити певні висновки:

Певна частина ФО мають багатозначний характер, оскільки їхня семантика визначається тільки у контексті: *очі вилізли (вилазять)* 1. 'здивуватися'; 2. 'докладати значні зусилля'; 3. 'відчувати біль'; 4. 'поламати щось'.

У структурі фразеологізмів збереглася застаріла лексика: *лудити очі* (*лудити* – 'паяти металевий посуд шматочками олова'); *очі посоловіли* (*посоловіти* – 'вкритися шаром солі' → 'набути сіруватого відтінку'). Компонентний склад фразеологізмів демонструє застарілі назви очних хвороб, що загрожували зору людини: *очі полуда заслала; більмом в оці стояти; впала пелена з очей; як не ячмінь на оці, то чиряк на сраці; куряча сліпота напала.*

Складовим компонентом утворення ФО є використання тропів – мовно-стилістичних зворотів, що надають стійким виразам образності, наочності, гумору; як приклад можна навести вживання синекдохи (*ховатися від людського ока; зійти з очей; голодне око не засне глибоко*), епітетів (*сизим оком, бите око*), гіперболи (*виїсти очі; видерти з очей*), метафори (*дивитися риб'ячими очима*) тощо.

Фразеологічний корпус із компонентом *око* має найрізноманітнішу структуру: сполучення слів (*на око; для ока*), різнотипні словосполучення (*зійти з очей; аж очі на лобі; бите око; темно в очах*), порівняльні конструкції (*один без одного як око без ока; чистий як риб'яче око*), різнотипні речення (*Вкрало сонце очі; Не бачила оком, то не кажи язиком*). Значна кількість сталих виразів мають замкнуту структуру складного речення із семантикою наслідковості, зіставлення або протиставлення: *Очі б іли, а душа не приймає 'жадібний'; У чужому оці порошинку бачить, а у*

своєму й сучка недобачає 'безсоромний'; Очі бояться, а руки роблять 'працьовитий'; Очі не бачать – душа не болить 'байдуже'; Плюй в очі, а він каже «дощ іде» 'байдуже'.

Чималій кількості ФО властива еліптична будова, тобто усічення більш розгорнутого висловлювання, оскільки подібні фраземи часто уживаються в побутовому мовленні й набули ознак концепту: *бачили очі, що брали [–тепер повилазьте]; аж іскри з очей [посипались].*

Насамкінець зауважимо, що фразеологізми із структурним компонентом-соматизмом *око* становлять значний кількісний і якісний шар поліської фразеології, вони допомагають усвідомити витoki етносвідомості українця, особливості його світобачення. До того ж, уживання сталих виразів, що містять елементи гри слів, робить висловлювання більш експресивним, зоровим, такий вислів краще запам'ятовується і надалі більш продуктивно відтворюється реципієнтами.

Список літератури й джерел

1. Демський М. Українські фраземи й особливості їх творення: монографія / М.Демський. – Львів-Краків-Париж: Просвіта, 1994. – 62 с.
2. Доброльожа Г. Красне слово – як золотий ключ. Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся і суміжних територій: словник / Г. Доброльожа. – Житомир: Волинь, 2003. – 160 с.
3. Доброльожа Г. Фразеологічний словник говірок Житомирщини: словник / Г.Доброльожа. – Житомир: ПП Туловський, 2010. – 404 с.
4. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
5. Степанов Ю. Константы: Словарь русской культуры: словарь / Ю. Степанов. – М.: Академ. проект, 2004. – 992 с.
6. Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологія сучасної української мови: навчальний посібник / В. Ужченко, Д. Ужченко. – К.: Знання. – 494 с.

Доброльожа Галина. Концепт *глаз (око)* как отображение украинского этносознания и мировоззрения

В статье выделены лексико-тематические группы фразеологизмов, содержащих компонент-название *глаз*, выяснено наиболее продуктивные в количественном отношении фразеосемантические группы, проанализировано лексику и синтаксическую структуру фразеологизмов.

Ключевые слова: этноконцепт, этносознание, фразеологическая единица (ФЕ), фразема, фразеосемантическая группа, фразеологический компонент, соматизм, семантика, игра слов.

Dobrolyozha Galyna. Concept *The Eye* as Reflection Ukrainian Ethnoconsciousness and Worldoutlook

Lexis-thematic groups of idioms which contain a component-name *the eye*, are assigned in this article. The most productive phraseosemantic groups are determined. Also, lexis and syntax structure of idioms are analyzed.

Key words: ethnoconcept, ethnoconsciousness, phraseological unit (PU), phraseosemantic group, phraseological component, somatic, semantic, play words.